

Beredning av strafflag: förarbetena i förhållande till de politiska besluten*

Av Per Ole Träskman, professor emeritus (Lunds universitet)

Abstract

According to the »ultima ratio principle«, the use of criminal legislation should be the last possible remedy to control unwanted acts and behaviour. This is the basis for the criminalization theories presented in criminal-political research. A number of conditions must be fulfilled before an act is criminalized or before a political decision is made to increase the penalty for a given offence. The responsibility for examining compliance with these conditions is generally assigned to the different bodies appointed for the purpose of preparing new criminal legislation. These bodies also tend to include experts in criminal law, criminology and criminal policy. The current article describes the preparatory work on criminal laws conducted in Denmark, Finland and Sweden, and makes comparisons with an »ideal model« of how this work should be done.

In practice, however, there can be many exceptions to »the ideal model«, and this often causes some dissension between experts and the political decision-makers. The article provides case examples. There can be disagreements between different experts, as well as between the experts and the politicians. Criminalizations of the purchase of sexual services, and of rape, are mentioned as examples. There can also be clear disagreements between the experts and the politicians. This has occurred, for example, in connection with the decision to lower the age of criminal responsibility in Denmark and to criminalize sexual intercourse with animals in Sweden. Such cases often result in a situation where the political decisions are contrary to the approved criminalization theories.

1. »Ultima ratio-principen«

»Ultima ratio principen är en av kriminalpolitikens mest centrala principer. Dess betydelse framhävs därför ofta med fullt fog – särskilt bland de kriminalvetenskapliga forskarna.¹ Att ty sig till en straffrättslig reglering för att motarbeta och

* Title in English: *Preparation of criminal law: Preliminary work in relation to political decisions.*

kontrollera handlande som inte är önskat ska enligt ultima ratio-principen vara det sista möjliga medlet för samhälleligt ingripande. Om det önskade resultatet kan nås på andra sätt, med andra medel ska dessa alltid ges företräde. Detta gäller både beslut att kriminalisera en viss gärning och straffskärpningar.

Med stöd i överväganden om och kravet på gott kriminalpolitiskt beslutsfattande har man utvecklat teorier om när och hur man ska kriminalisera eller uppkriminalisera en gärning. Inom den kriminalvetenskapliga forskningen har man utvecklat kriminaliseringsteorier som anger vilka förutsättningar som ska vara uppfyllda för ett beslut om kriminalisering och hur dessa förutsättningar ska värderas.² Teoriernas berättigande grundas på att ration för en god kriminalpolitik är att vissa minimikrav är uppfyllda. Kriminalpolitiken ska vara rationell, värde-medveten och humanitär. Den ska vara grundad på beprövad kunskap och den ska utmynna i ett rättssäkert och rättvist system.³

Vid beslut om kriminalisering och uppkriminalisering ska beslutsfattarna alltså beakta och noggrant värdera vissa grundläggande förutsättningar. De mest centrala av dessa är de följande, som formulerats av den svenska Straffrättsanvändningsutredningen i dess betänkande 2013:

1. Det tänkta straffbudet måste avse ett identifierat och konkretiserat intresse som är skyddsvärt (*godtagbart skyddsintresse*).
2. Det beteende som avses bli kriminaliserat *måste kunna orsaka skada eller fara för skada* på skyddsintresset.
3. Endast den som har visat skuld – varit *klandervärd* – bör träffas av straffansvar, vilket innebär att kriminaliseringen inte får äventyra tillämpningen av skuldprincipen.
4. Det får *inte* finnas *något* tillräckligt värdefullt motstående intresse.
5. *Det får inte finnas någon alternativ metod som är tillräckligt effektiv* för att komma till rätta med det oönskade beteendet. De överväganden som bör göras i fråga om detta kriterium är följande: a) Finns det redan en handlingsdirigerande regel som är tillräckligt effektiv för att motverka det oönskade beteendet? b) Om en handlingsdirigerande regel behöver införas – kan beteendet motverkas tillräckligt effektivt med en regel som inte är repressiv (t.ex. en civilrättslig regel om skadestånd)? c) Om det är nödvändigt att införa en repressiv handlingsdirigerande regel för att motverka det oönskade beteendet ska i första hand vite, sanktionsavgift eller återkallelse av tillstånd övervägas. *Straff bör väljas i sista hand.*⁴

De stränga krav som ska ställas på straffrättsliga lagar kan också härledas till bestämmelserna om de grundläggande fri- och rättigheterna. Dessa uppställer vissa absoluta konstitutionella gränser för straffrättsliga normer. Dessa gränser gäller dels vilka gärningar som över huvud taget kan göras straffbara genom lag, dels vilka straffpåföljder som kan bestämmas för brotten. I Norden har detta tydligt markerats av Grundlagsutskottet i Finlands riksdag.⁵

En gränspåle är förbudet mot en retroaktiv strafflag. Ett annat tydligt förbud är förbudet att som påföljd bestämma dödsstraff eller ett straff som kan betraktas som tortyr eller som behandling som kränker människovärdet. Förbudet mot straff som kränker människovärdet bygger på den centrala människorättsliga grundsatsen som betonar människovärdets okränkbarhet. I konstitutionen för många stater finns också ett tydligt förbud att landsförvisa statens egna medborgare (t.ex. Finlands regeringsform 7 §). Detta begränsar området för de tillåtna straffpåföljderna.

De grundläggande fri- och rättigheterna ställer också stora krav på överväganden som gäller möjliga begränsningar av dem. Det finska grundlagsutskottet fastslår:⁶

»Vilka handlingar i samband med utövningen av enskilda grundläggande fri- och rättigheter som kan kriminaliseras måste övervägas på samma sätt som begränsningar av de grundläggande fri- och rättigheterna i allmänhet. Straffbestämmelser av denna typ måste uppfylla både de allmänna villkoren för begränsning av grundläggande fri- och rättigheter och de eventuella särskilda villkor som varje enskild bestämmelse om fri- och rättigheterna kan medföra.«

Bland de allmänna villkoren finns kravet att en begränsning alltid ska genomföras genom en lag och kravet på att lagen ska vara exakt och noggrant avgränsad. Dessa krav kan härledas ur den straffrättsliga legalitetsprincipen. Enligt de allmänna begränsningsförutsättningarna kan varje grundläggande fri- och rättighet anses ha ett kärnområde, som tryggar ett beteende som inte får kriminaliseras. Det finska grundlagsutskottet anför:⁷

»Med stöd av kravet på att inskränkningar i de grundläggande fri- och rättigheterna ska vara acceptabla måste ett vägande samhälleligt behov av inskränkningar kunna påvisas. Också grunden för inskränkningarna måste vara godtagbar inom systemet med de grundläggande fri- och rättigheterna. Kravet på proportionalitet förutsätter å sin sida en noggrann avvägning av om det är nödvändigt att kriminalisera en handling för att skydda det bakomliggande rättsobjektet. Det gäller på denna punkt att avgöra om samma syfte kan nås på något annat sätt som innebär ett mindre ingrepp i de grundläggande fri- och rättigheterna än kriminalisering. Också straffpåföljdens stränghet står i samband med proportionalitetskravet.«

Med tanke på stiftande av strafflagar innebär bestämmelserna om de grundläggande fri- och rättigheterna dessutom att straffbestämmelserna utgör en rättslig grund för bland annat polismyndigheternas befogenheter att göra ingrepp i brottsmisstänkta och också utomståendes grundläggande fri- och rättigheter. Möjligheten att anlita vissa straffprocessuella tvångsmedel är bunden antingen till brott där straffet överskrider ett visst maximistraff eller till vissa brottsbenämningar. Med kriminaliseringen kan därför följa en utvidgning av myndigheternas befogenheter, vilket är viktigt åtminstone med tanke på proportionalitetskravet. Utifrån de grundläggande fri- och rättigheterna kan brottsbestämmelserna jämte straffpåföljder ses inte bara som inskränkningar i de grundläggande fri- och rättigheterna utan också som rättsordningsmedel för att trygga dessa fri- och rättigheter. Enligt 16 a§ 1 mom. i den finska regeringsformen skall det allmänna se till att de grundläggande fri- och rättigheterna och de mänskliga rättigheterna respekteras.

Enligt det finska grundlagsutskottet innebär detta en skyldighet att vid stiftande av strafflagar införa och upprätthålla kriminaliseringar för att skydda de grundläggande fri- och rättigheterna från utomståendes kränkningar. För lagstiftaren innebär alltså bestämmelserna om de grundläggande fri- och rättigheterna – när det gäller strafflagar – dels kringskurna befogenheter, dels verksamhetsförpliktelser. När enskilda kriminaliseringar bedöms från författningsrättslig synpunkt måste bägge slagen av konsekvenser beaktas. Till exempel skyldigheten att se till att de grundläggande fri- och rättigheterna respekteras kan till följd av att en gärning kriminaliseras samtidigt utgöra en acceptabel grund för inskränkningar i de grundläggande fri- och rättigheterna.

Särskilt i den kriminalvetenskapliga litteraturen har man också upprepat betonat att bruket av straffrättsliga medel och kriminalpolitiska beslut ska vara väl motiverade med stöd av empiriska forskningsresultat. De kriminalpolitiska besluten som fattas i praktiken ska grundas på den väl dokumenterade verkligheten. Kriminalpolitiken ska vara –för att använda en engelsk glosa – »evidence based».⁸

Allt detta ställer krav på lagberedningen. För beredningen av lagar finns i skilda länder beredningsorgan och beredningssystem som varierar. I det följande tecknas vissa skisser om situationen i tre av de nordiska länderna, Danmark, Finland och Sverige. Detta urval motiveras bl.a. av att jag har viss erfarenhet av beredning av strafflag i alla dessa tre länder. Island och Norge förbigås, liksom också beredningen inom Europeiska Unionen. Detta kan beklagas på grund av att unionens straffrättsliga reglering idag har en stor praktisk betydelse i alla unionsländer.⁹

Per Ole Träskman

Framställningen är på vissa punkter kritisk och ger uttryck för det ofta problematiska förhållandet mellan den kriminalvetenskapliga sakkunskapen och de politiska beslutsfattarna.

2. Organ för beredning av strafflag i Danmark, Finland och Sverige

Vilka är de organ som i Danmark, Finland och Sverige bereder ny strafflagstiftning? I allmänhet är det justitieministerierna som ansvarar för beredningen av strafflag med hjälp av utredningar, kommittéer, arbetsgrupper och andra expertorgan. Men i vissa fall har nya straffrättsliga bestämmelser tillkommit på initiativ av och efter beredning inom andra ministerier än justitieministeriet. Detta är inte ovanligt då det gäller specialstraffrättsliga bestämmelser med anknytning till ekonomi, arbete eller hälsovård etc. Men det kan också gälla andra områden. Ett markant exempel på detta är de nya och ändrade straffbestämmelser som i Sverige infördes år 1998 (förf. 1998:408) om förstärkt skydd mot kvinnovåld. Lagändringarna byggde på förslag av Kvinnovåldskommissionen som Socialdepartementet hade tillsatt 1993 med uppdraget att utifrån ett kvinnoperspektiv göra en översyn av frågor som rör våld mot kvinnor och föreslå åtgärder för att motverka sådant våld. Kvinnovåldskommissionen avlämnade i juni 1995 slutbetänkandet Kvinnofrid (SOU 1995:60). Slutbetänkandet innehöll förslag till olika åtgärder för att förbättra stödet och hjälpen till kvinnor som utsatts för våld och andra övergrepp och åtgärder för att förebygga våld mot kvinnor. Kommissionen föreslog ett flertal lagändringar, bl.a. ändringar i 6 kap. brottsbalken om sexualbrott, införande av ett kvinnofridsbrott i brottsbalkens 4 kapitel och kriminalisering av köp av sexuell tjänst. Det ansvariga ministeriet var alltså socialdepartementet.

Jag förbigår den viktiga lagberedning som utförs inom ministerierna av dem som är anställda där. Denna lagberedning är ofta den som vanligen slutligen blir utslagsgivande. Ett exempel ska ändå nämnas: de promemorior som utarbetas i Sverige och som publiceras i Departementsserien. I serien publiceras den utredning som i en viss fråga har genomförts vid ministeriet, de politiska slutsatserna av utredningen och ofta också ett författningsförslag till ny lagstiftning. Publikationerna sänds i vissa fall också ut på remiss till ett antal instanser som kan uttala sig om förslagen i en höringsrunda. Dessa promemorior är ofta det sista steget före lagpropositionen.

Propositionerna utarbetas alltid inom ministeriet. Om lagändringen är mer betydelsefull sänds förslaget till proposition i Sverige till Lagrådet som uttalar sig om det (lagrådsremiss) innan det – möjligen reviderat – överlämnas till riksdagen. Lagrådets betydelse behandlas mera senare i artikeln.

I **Danmark** är de viktigaste organen för lagberedning inom straffrättens och straffprocessrättens område vid sidan om justitieministeriet två särskilda råd, Straffelovrådet och Strafferetsplejerrådet. Fråga är om två permanenta organ. Av dem tillsattes Straffelovrådet ursprungligen år 1960 genom ett beslut av justitieministeriet och dess uppgift är att inkomma med förslag och utlåtanden avseende straffrättslig lagstiftning samt att uttala sig om principiella frågor, administrativa bestämmelser och om förverkligandet av åtgärder inom det kriminalpolitiska området i praktiken. Det kan ytterligare noteras att Straffelovrådets uppgift också är att »efter Justitsministeriets närmere bestemmelse [...] medvirke i det internationale strafferetlige samarbejde, herunder navnlig det nordiske strafferetlige lov-samarbejde«.

Medlemmar i Straffelovrådet är två domare, en professor som företräder juridik, en företrädare från justitieministeriet, en person från polisleddningen, en advokat och slutligen direktören för Kriminalforsorgen. Rådet har under årens lopp utarbetat flera viktiga betänkanden och kommit med många uttalanden, bland annat om förverkande (konfiskation), pornografi, rattfylleri, om frågor avseende ekonomisk kriminalitet om straffmätning och påföljdsbestämning och om straffverkställighet. Bland de senaste betänkandena finns ett om »freds- og ærekrænkelser«¹⁰ och ett om »straffretligt værn mod terrorisme«,¹¹ samt ett omfattande uttalande om konsekvenserna av att upphäva strafflagens särskilda bestämmelse om blasfemi.¹² Senare i denna artikel ska också Straffelovrådets betänkande om kriminalisering av köp av sexuell tjänst beröras.

Retsplejerrådet blev ursprungligen tillsatt av justitieministeriet år 1961. Också det är ett permanent organ med uppgift att på ministeriets anmodan utarbeta förslag om ändringar av processlagstiftningen med syfte att reformera den. Dess uppgifter gäller således hela fältet för processlagstiftningen och straffprocessen är därför bara en begränsad del av dess ansvarsområde.

Som lagberedningsorgan används i Danmark ibland också särskilda kommissioner. Ett exempel är Kommissionen vedrørende ungdomskriminalitet, som tillsattes år 2007. Dess uppgift var att utarbeta ett övergripande och effektivt åtgärdsprogram för att motverka ungdomsbrottsligheten. En del av dess förslag realiserades sedan kommissionen avslutat sitt arbete år 2009.¹³

Beredningen av strafflag utförs i **Finland** ofta inom kommittéer, kommissioner eller arbetsgrupper. Alla dessa är tillfälliga organ som av statsförvaltningen har tillsatts för en begränsad uppgift. Benämningen kommitté är i första hand begränsad till utredningsorgan som har tillsatts av regeringen, medan benämningen kommission vanligen avser ett organ som har tillsatts av ett ministerium. Arbets-

grupperna har en mer vag formell bestämning och de tillsätts vanligen av ett ministerium eller ett centralt ämbetsverk för mer begränsade uppgifter.

För mer strategiska, långsiktiga och principiella uppgifter används ibland organ med benämningen delegation. Dessa är mer bestående rådgivningsorgan, som vanligen inte utför egentlig lagberedning utan utför strategiska uppgifter. Som exempel kan nämnas Delegationen för medling vid brott, en delegation som med stöd i lagen om medling vid brott och vissa tvister (9.12.2005/1015) tillsätts av statsrådet för tre år i sänder med uppgift att styra tillsynen och utvecklandet på riksnivå av medlingsverksamheten med anslutning till social- och hälsovårdsministeriet. En annan delegation med uppgifter som också har kriminalpolitisk relevans är Delegationen för etniska relationer som verkar i anslutning till justitieministeriet.

Den viktigaste straffrättsliga kommittén i Finland under de senaste decennierna var utan konkurrens den s.k. Straffrättskommittén. Dess uppgift var att genomföra en total revidering av den finska strafflagen som är från år 1889. Kommittén och dess arbete har tidigare upprepat beskrivits också i denna tidskrift.¹⁴ Detta har varit väl motiverat på grund av att dess arbete i vissa avseenden har varit speciellt inom dagens lagberedningsverksamhet.

Strafflagsprojektet inleddes 1972 genom tillsättandet av en Straffrättskommitté. Samtidigt tillsattes fyra kommissioner för att bistå kommittén i dess arbete: en för arbetsbrott, en för miljöbrott, en för skattebrott och en för trafikbrott. Kommissionernas uppgifter visar att man verkligen önskade genomföra en betydande modernisering av strafflagstiftningen genom att flytta en väsentlig del av kriminaliseringarnas kärnområde till nya livs- och levnadsområden. Greppet var alltså progressivt. Den första fasens arbete utmynnade i Straffrättskommitténs betänkande år 1977.¹⁵ Det innehöll inte några konkreta författningsförslag utan var rent principiellt. Sedan blev det en paus på tre år.

År 1980 inleddes det s.k. Strafflagsprojektet. Avsikten var att man under ledning och styrning av en ledningsgrupp skulle utarbeta förslag till en totalrevidering av hela strafflagen inom ett antal arbetsgrupper och att det hela skulle resultera i en ett lagpaket som innehöll hela den nya strafflagen. Denna intention uppgavs snart då man menade att den var realistisk. Man gick i stället in för en totalrevidering genom ett antal efterföljande konsekventa delrevisioner. Konsekvensen skulle upprätthållas bland annat genom att i själva strafflagen inta alla straffstadganden som var sanktionerade med ett fängelsestraff och genom att avstämna brottens straffskalor så att deliktens straffvärden stod i god inbördes relation. Enligt dessa riktlinjer slutfördes också strafflagsprojektets arbete, tills det efter flera partiella reformer avslutades år 1999, alltså efter sammanlagt närmare tre decen-

nier efter det att revisionsarbetet hade inletts. Motsvarande långvariga beredningsarbeten har man i Norden under senare tid bara genomfört i Norge i samband med utarbetandet av Norges nya strafflag, straffeloven av 20. mai 2005, som slutligen trädde i kraft 1. oktober 2015.

Sverige har kallats kommittéernas förlovade land. Detta har fog för sig också när det gäller förberedelse av strafflagstiftningen. De viktigaste kommittébetänkandena publiceras sedan cirka 100 år i serien Statens offentliga utredningar (SOU). Årligen publiceras ett stort antal betänkanden i serien – år 2012 var antalet nästan 1200. Under de senaste åren har flera utredningar som gäller straffrättsliga kärnfrågor publicerats. Bland dessa kan nämnas påföljdsutredningen, Nya påföljder, Påföljdsutredningens förslag (SOU 2012:34), förslag som gäller användningen av hemliga tvångsmedel, Hemliga tvångsmedel mot allvarliga brott (SOU 2012:44), uppföljningen avseende hemliga tvångsmedel, Hemlig dataavläsning – ett viktigt verktyg i kampen mot allvarlig brottslighet (SOU 2017:89) och beslagsutredningens betänkande Beslag och rannsakan – ett regelverk för dagens behov (SOU 2017:100), Ett starkt straffrättsligt skydd mot människohandel och annat utnyttjande av utsatta personer (SOU 2016:70) och Ett starkare skydd för den sexuella integriteten (SOU 2016:65). Från straffprocessrättens område kan nämnas utredningen Brottmålsprocessen (SOU 2013:17) och utredningen Tidiga förhör – nya bevisregler i brottmål (SOU 2017:98).

En kommitté i Sverige är kort sagt en utrednings- och beredningsgrupp som har tillsatts genom ett regeringsbeslut. Dess uppgift är uttryckligen att bereda sakkunniga politiska åtgärdsförslag. Bland kommitténs medlemmar finns alltid ett antal experter. Kommittéerna var tidigare ofta »politiska«, sammansatt så att flera politiska grupperingar kom till tals. Detta gäller inte längre – åtminstone inte på straffrättens område. Utredningsuppdraget ges formellt åt en person, en särskild utredare och för att bistå honom förordnas ett antal sakkunniga och experter. Utredaren ansvarar för utredningens slutsatser, men experterna har rätt att ge uttryck för avvikande mening i särskilda yttranden.

De svenska kommittébetänkandena är ofta mycket omfattande och grundliga. Som en följd av detta kan deras betydelse – i kombination med propositionen till riksdagen som rättskälla vara betydelsefull.

3. Expertdeltagande i lagberedningen

En berättigad fråga är hur solid ställning den kriminalvetenskapliga forskningen har inom beredningen av strafflag. I det beredningsarbete som utförs av de särskilda organ som beskrivits ovan finns det ofta som medlemmar också företrädare

för rättsvetenskaplig forskning. Men vad utöver detta? Hur aktiva är forskarna och forskningsinstituterna i övrigt i lagberedningen?

Det viktigaste kriminalvetenskapliga forskningsinstitutet i Sverige är Brottsförebyggande rådet (BRÅ). Detta är det klart största kriminologiska institutet i Sverige och det har mottagit betydande resurser för forskning och rättspolitisk uppföljning. Dess personal överstiger 50 personer och en stor del av dem är forskare. BRÅ:s huvuduppgift är kort sagt att »främja brottsförebyggande arbete genom utveckling, utvärdering, forskning och information inom det kriminalpolitiska området. Brå ansvarar också för Sveriges officiella rättsstatistik (kriminalstatistik, brottsstatistik)«. En del av de utredningar som BRÅ har ansvarat för har utarbetats på direkta uppdrag av regering och departement och vissa av dessa har också haft en klar betydelse för lagstiftningsarbetet.¹⁶

Också i Danmark finns det ett råd för brottsförebyggande, Det Kriminalpæventive Råd. Men detta är inte ett lagberedningsorgan och dess lagförberedande uppgifter begränsas i det stora hela till utlåtanden om lagstiftningsinitiativ. Rådets uppgift är kort sagt att verka »for forebyggelse af kriminalitet ved gennemførelse af sikkerhedsfremmende foranstaltninger, ved oplysningsvirksomhed eller på anden formålstjenstlig måde«. Vid det danska justitieministeriet finns också en mindre forskningsavdelning, Justitieministeriets forskningskontor. Denna tämligen lilla forskningsenhet har årligen publicerat flera forskningsrapporter och en del av dem har också fått användning inom det lagförberedande arbetet.¹⁷

I Finland finns numera Institutet för kriminologi och rättspolitik (Krimo). Dess föregångare var Rättspolitiska forskningsinstitutet som var ett självständigt institut underställt justitieministeriet. Det nya institutet är ett forskningsinstitut som verkar i anslutning till Helsingfors universitet. Det bedriver forskning och gör utredningar inom kriminologi och rättspolitik. Enligt lagen om Institutet för kriminologi och rättspolitik (1139/2007) har institutet till uppgift att bedriva oberoende kriminologisk och annan rättspolitisk forskning med beaktande av justitieministeriets och samhällets informationsbehov, att följa och analysera brottsligheten, hur kontrollen av brottsligheten och påföljdssystemet fungerar, rättsförhållandena och lagstiftningens konsekvenser samt rapportera om utvecklingen inom dess områden, samt slutligen att förvalta de forskningsregister som behövs för att institutet ska kunna sköta sina lagbestämda uppgifter. Institutet har cirka 20 personer anställda – de flesta forskare.

4. Lagberedning och antagande av lag – relationen kriminalvetenskaplig expertis och politiska beslutsfattare

Med stöd av den ovanstående beskrivningen av lagberednings- och lagstiftningsorgan kan man beskriva den teoretiska modellen för processen på följande sätt. Lagberedningen inleds genom ett politiskt initiativ, vanligen av en minister eller ett ministerium. Ett direktiv utfärdas åt ett särskilt lagberedningsorgan, t.ex. en kommitté eller ett särskilt råd som upprättats för lagberedning. I beredningsarbetet deltar vanligen också sakkunniga experter. Denna del avslutas genom det betänkande som beredningsorganet utarbetar – vanligen med konkreta förslag till ny lagstiftning.

Betänkanden sänds ofta på remiss till berörda myndigheter och skilda expertorgan. Dessa beaktas vid det fortsatta beredningsarbetet som utförs inom relevant ministerium. Ministeriets arbete utmynnar sedan i ett förslag till proposition. Detta förslag kan – som i Sverige lämnas till granskning av ett särskilt organ (i Sverige lagrådet). Den slutliga propositionen utarbetas vid ministeriet och överlämnas till riksdagen.

Ministeriet eller den ansvariga ministern är inte bunden av de förslag som beredningsorganen har utarbetat och inte heller av experternas råd och anvisningar. De slutliga besluten är alltid politiska. Det betyder att det kan finnas många avvikelser från den enkla »teoretiska modellen«. I det följande behandlas vissa av dessa situationer med konkreta exempel.

5. Exempel 1: Det råder oenighet om lagstiftningsåtgärdens förnuftighet

Konsekvenserna av en viss lagstiftningsåtgärd kan vara ganska osäkra och svåra att bedöma i förhand. Detta kan leda till oenighet både mellan kriminalvetenskapliga experter sinsemellan och mellan dem och politiker, samt mellan politiker i skilda grupperingar. Två exempel på sådana fall är värda att beskrivas – båda från Sverige.

Det första gäller kriminaliseringen av prostitution.¹⁸ Sverige kan betecknas som ett pionjärland när det gäller kriminaliseringen av köp av sexuell tjänst. I detta nu finns straffbestämmelsen i brottsbalken 6 kap. 11 §:

»Den som, i annat fall än som avses förut i detta kapitel, skaffar sig en tillfällig sexuell förbindelse mot ersättning, döms för köp av sexuell tjänst till böter eller fängelse i högst ett år.

Vad som sägs i första stycket gäller även om ersättningen har utlovats eller getts av någon annan.«

Per Ole Träskman

Bestämmelsens förhistoria innehåller många svängar. Lagberedningen för en kriminalisering inleddes i kommittéer och genom andra utredningar.

Redan år 1977 tillsattes den s.k. Prostitutionsutredningen som lämnade sitt betänkande 1981 (SOU 1981:71), Prostitutionen i Sverige. Bakgrund och åtgärder. Följande utredning som tog upp ämnet var Sexualbrottsutredningen som lämnade sitt betänkande 1982 (SOU 1982:61), Våldtäkt och andra sexuella övergrepp.

Efter detta gavs uppdraget av Socialdepartementet att göra en utredning om prostitutionen åt en särskild utredare, justitierådet Inga-Britt Törnell. Hon hade verkat inom domstolsväsendet med olika uppdrag och hon blev också Sveriges första Jämlikhetsombudsman (JämO). Som hjälp i utredningen utsågs sex experter. Utredningen som kallades 1993-års prostitutionsutredning lämnade sitt betänkande, SOU 1995:15, Könshandeln, år 1995.

Efter detta utarbetades en proposition till riksdagen – också denna inom socialdepartementet. Propositionen gavs 1997 (prop. 1997/98:55). Propositionen ledde till den nya kriminaliseringen som intogs i en speciallag, lagen om förbud mot köp av sexuella tjänster. Den lagen upphävdes 1995, då straffbestämmelsen om köp av sexuell tjänst överflyttades till brottsbalken. Också senare har bestämmelsen om köp av sexuell tjänst ändrats. År 2011 höjdes straffmaximum till 1 år fängelse. Före denna lagändring genomfördes ännu en utredning om konsekvenserna av kriminaliseringen. Utredningens betänkande publicerades 2010, SOU 2010:49, Förbud mot köp av sexuell tjänst. En utvärdering 1999-2008. I detta nu är en lagreform aktuell för att göra också köp av sexuell tjänst utanför Sverige straffbart i Sverige. Mer om den senare.

De två första utredningarna förespråkade inte ett förbud mot prostitution genom en kriminalisering. Den första utredningen, prostitutionsutredningen, varnade till och med för att kriminalisera:

»Min egen uppfattning i frågan är klar och entydig. Jag anser att de skäl som talar mot en kriminalisering av prostitutionen har en sådan styrka att de inte kan förbigås. Prostitutionen i Sverige bör därför enligt min uppfattning också i framtiden vara straffri.«

Utredningen förespråkade dock en kriminalisering: män som köper sexuell tjänst av en narkotikaberoende ska bestraffas.

Den andra utredningen, Sexualbrottsutredningen övervägde olika alternativ för en kriminalisering: en kriminalisering både av köparens och säljarens handling, en kriminalisering som bara gäller köp av en sexuell tjänst och en kriminalisering bara av försäljning av en sexuell tjänst samt en kriminalisering av köp av en sexuell tjänst av en socialt svag säljare, t.ex. en narkotikaberoende person.

Alla alternativ förkastades. Alternativet köp av sexuell tjänst med följande motivering:

»En »haltande« kriminalisering kanske ändå kan vara på sin plats om det förhöll sig så att så gott som alla prostituerade kvinnor handlade under inflytande av någon form av så starkt tvång att de inte kunde påstås handla utifrån sin egen fria vilja. [...] Kommittén finner dock att inte heller en sådan motivering för en haltande straffbarhet är sakligt sett hållbar. Det finns visserligen kvinnor som prostituerar sig under inflytande av tvångslika situationer. Det finns emellertid inte i de undersökningar som utförts rörande prostitutionen i Sverige belägg för att något sådant skulle vara en gemensam faktor bakom alla eller nästan alla kvinnors prostitutionsdebut. Den antydda förutsättningen för en »haltande« kriminalisering, nämligen att prostituerade generellt sett handlar under tvång, föreligger alltså inte.«

Den följande utredningen förespråkade en kriminalisering (SOU 1995:15). Men i utredningens betänkande föreslogs en kriminalisering både av försäljning av och köp av en sexuell tjänst. I den efterföljande debatten kritiserades förslaget starkt. Det betonades att prostitutionen är ett brott som kränker kvinnor alltså dem som säljer sex. Av ideologiska skäl – som var klart och öppet feministiska – framhövdes det starkt att prostitutionen var ett våldsbrott vars offer är kvinnor. Kriminaliseringen genomfördes som en del av det större lagstiftningspaketet som lades fram under uppsamlingsrubriken »Kvinnofrid«.

Detta utfall var klart och också medvetet ensidigt. Forskarna May-Len Skilbrei och Charlotta Holmström har gjort följande bedömning:¹⁹

»When prostitution is defined in this way, any prostitution other than women selling sex to men is made invisible. The law that prohibits the purchase of sexual services is gender neutral but is often referred to in gendered ways, as it applies only to certain forms of prostitution. Gunilla Ekberg writes (2004): »This Law recognizes that it is the man who buys women (or men) for sexual purposes who should be criminalized and not the woman«. Ekberg was at that time a special adviser on prostitution and trafficking to the Swedish government and the organizer of the work on the governmental action plan on these issues.«

Konsekvenserna av den nya kriminaliseringen förblev länge ett fält för spekulationer. De ansvariga departementen önskade inte tillsätta en utredning för att klarlägga dem eller att ge ett forskningsinstitut uppdraget att göra det. Slutligen tillsattes en utredning som fick uppdraget att göra en utvärdering. Detta resulterade i betänkandet SOU 2010:49. Också denna utredning kan kritiseras. Kommitténs uppdrag var klart tillskuret. Enligt direktiven (2008:44) skulle utredaren:

Per Ole Träskman

»... utvärdera tillämpningen av förbudet mot köp av sexuell tjänst och de effekter förbudet har fått. Syftet med utvärderingen är att undersöka hur bestämmelsen fungerar i praktiken och vilka effekter förbudet har haft för förekomsten av prostitution och människohandel för sexuella ändamål i Sverige. Det står även utredaren fritt att mot bakgrund av utvärderingen föreslå lagändringar eller lämna förslag till andra åtgärder. En utgångspunkt är dock att köp av sexuell tjänst fortfarande ska vara kriminaliserat.«

Uppdraget var inte lätt och utredningen fick uppenbarligen också begränsade resurser. I betänkanden anför:

»Det har visat sig vara en svår uppgift att utvärdera effekterna av förbudet mot köp av sexuell tjänst. Prostitution och människohandel för sexuella ändamål är komplexa och mångfacetterade samhällsfenomen som delvis försiggår i det fördolda. Den ökade internationaliseringen och Internet som en ny arena för prostitution gör det också svårt att överblicka utbredningen. Trots att det finns ett stort antal rapporter, artiklar och uppsatser som behandlar dessa företeelser är kunskapen om omfattningen av prostitution och människohandel för sexuella ändamål således begränsad. Detta gäller särskilt kunskapen om personer som är verksamma som prostituerade på andra arenor än i gatumiljön och på Internet liksom kunskapen om förekomsten av prostitution utanför storstadsområdena. [...] De empiriska undersökningar som genomförts har i vissa fall haft begränsad omfattning och det förekommer olika arbetssätt, metoder och syften. Bland annat mot den bakgrunden kan det ibland finnas skäl att tolka resultaten med försiktighet.«²⁰

Trots denna »försiktighet« fann utredningen många positiva resultat: gatuprostitutionen har minskat, den tillströmning av utländska kvinnor som säljer sex har varit mindre i Sverige än i andra nordiska länder, prostitutionen har under den tid som kriminaliseringen har funnits inte ökat i Sverige. Men den form av prostitution där den första kontakten sker genom användningen av internet har ökat, men det gick inte att utreda med hur mycket. Utredningens samlade konklusion var dock positiv:

»Den samlade bild vi fått fram är således att medan det under den senaste tioårsperioden skett en ökning av prostitutionen i våra nordiska grannländer så har prostitutionen såvitt känt i vart fall inte ökat i Sverige. Det kan kanske finnas flera förklaringar till detta men med hänsyn till de stora likheter som i övriga avseenden föreligger mellan de nordiska länderna är det rimligt att anta att prostitutionen skulle ha ökat också i Sverige om vi inte hade haft ett förbud mot köp av sexuell tjänst. Kriminaliseringen har därmed bidragit till att bekämpa prostitutionen.«²¹

Denna del av konklusionen kan kritiseras. Utvecklingen i Sverige kan inte rättvist jämföras med utvecklingen i de andra nordiska länderna utan att beakta de resurser som läggs ner på den polisiära kontrollen av prostitution. Köp av en sexuell

tjänst är ett typiskt spaningsbrott. Ju mer resurser som polisen använder för denna form av brottslighet desto fler brott observeras.

Men prostitutionsfrågan har också varit starkt framme i utredningar i de andra nordiska länderna. I Finland tillsatte justitieministeriet år 2002 en arbetsgrupp med uppdrag att utarbeta ett förslag till lagstiftning särskilt avseende människohandel. Arbetsgruppens första delbetänkande gällde kriminalisering av köp av sexuell tjänst. Arbetsgruppen var inte enig, men majoriteten föreslog att en straffbestämmelse om köp av sexuell tjänst intas i strafflagen medan försäljning av motsvarande tjänst förblir straffritt. Den proposition som följde svarade mot arbetsgruppens förslag (RP 221/2005 rd).

Men i riksdagen ändrades kriminaliseringen. Nu blev det inte längre en generell kriminalisering av köp av sexuell tjänst, utan en kriminalisering av köp av vissa socialt svaga offer. Efter en lagändring 2015 har bestämmelsen följande lydelse:

»Den som genom att utlova eller ge en ersättning som representerar ett direkt ekonomiskt värde får någon som är föremål för ett brott som avses i 9 eller 9 a § [koppleri eller grovt koppleri] eller i 25 kap. 3 eller 3 a § [människohandel eller grov människohandel] att ha samlag eller företa en därmed jämförlig sexuell handling ska, om gärningen inte utgör brott enligt 8 a §, för utnyttjande av person som är föremål för sexhandel dömas till böter eller fängelse i högst sex månader.

För utnyttjande av person som är föremål för sexhandel döms också den som drar fördel av en ersättning enligt 1 mom. som utlovats eller getts av en tredje part genom att ha samlag eller företa en därmed jämförlig sexuell handling med en person som är föremål för ett brott som avses i det momentet.

För utnyttjande av person som är föremål för sexhandel döms likaså den som begår en i 1 eller 2 mom. avsedd gärning trots att han eller hon har haft skäl att misstänka att den i 1 eller 2 mom. avsedda personen är föremål för ett brott som avses i 9 eller 9 a § eller i 25 kap. 3 eller 3 a §. Försök till ett uppsåtligt brott är straffbart.«

Bestämmelsen är logisk och förnuftig om kriminaliseringens udd verkligen ska riktas mot internationell människohandel för sexuella ändamål och organiserad brottslighet. Det kan noteras att problemet med att bevisa gärningsmannens uppsåt har underlättats genom det andra stycket genom uttrycket »har haft skäl att misstänka«.

Det ska noteras att det i Finland också finns en annan straffbestämmelse som gäller prostitution – nämligen i ordningslagen (27.6.2003/612) 7 §:

»Det är förbjudet att på allmän plats köpa och mot betalning erbjuda sexuella tjänster. Med sexuella tjänster avses i denna lag samlag enligt 20 kap. 10 § 1 mom. i strafflagen samt en därmed

Per Ole Träskman

jämförlig sexuell handling. I 20 kap. 8 och 8 a § i strafflagen föreskrivs om straff för utnyttjande av person som är föremål för sexhandel och köp av sexuella tjänster av ung person.«

Kriminaliseringen gäller alltså handlingar som begås på en allmän plats. Men dessa handlingar omfattat både köp av en sexuell tjänst och erbjudandet av en sådan tjänst. Den kriminaliserar således också säljarens handlande.

En utvärdering av den finska kriminaliseringen gjordes 2013.²² Utvärderingen förespråkade en ändring till en generell kriminalisering av köp av sexuell tjänst. Till denna del framfördes följande skäl [översättning från finskan POT]:

»För en utvidgning talar särskilt den tydlighet som ett totalförbud innebär. Genom ett totalförbud signalerar man att prostitutionen är synnerligen skadlig för de personer som utnyttjas i prostitutionen och att en betydande del av prostitutionen sammanhänger med människohandel och koppleri eller i övrigt till ett utnyttjande av personens synnerligen svaga sociala eller hälsomässiga situation. För ett totalförbud talar också den tydlighet som detta skulle medföra för tillämpningen: man skulle undgå de gränsdragningsproblem som uppstår mellan den misstänkte och vittnen och problem med avseende på fastställande av gärningsmannens uppsåt skulle inte föreligga.

Det har anförts många argument mot en totalkriminalisering av köp av sexuell tjänst, men dessa argument har inte med stöd av denna utredning en sådan tyngd att de skulle förhindra ett totalförbud. Man har misstänkt att ett totalförbud skulle leda till att prostitutionen och människohandeln skulle gå under jorden och förstärka kopplarens ställning. Men det är inte möjligt att prostitutionen skulle bli osynlig på grund av att den måste finna sina kunder, varvid den inte heller kan dölja sig för polisens. Med tanke på en förstärkning av den ställning som de har som blir utnyttjade inom prostitutionen förefaller ett upphävande av förbudet att bjuda ut sex vara effektivare, ett upphävande av förbudet att sälja sexuell tjänst, en förbättring av hemsändande av invandrade kvinnor samt en utveckling av de socialtjänster som erbjuds åt prostituerade.«

I Danmark är inställningen till prostitution en annan. Det finns en straffbestämelse i straffeloven (§ 224), och den gäller samlag mot betalning eller löfte om betalning med en person under 18 år. Straffelovrådet gav år 2012 ett betänkande bland annat om kriminalisering av köp av en sexuell tjänst.²³ Flera kvinnoorganisationer och vissa av de politiska partierna hade krävt att köp av en sexuell tjänst skulle kriminaliseras också i Danmark på motsvarande sätt som i Sverige och i Norge.

I sitt betänkande ställer sig straffelovrådet starkt kritiskt till en kriminalisering: »Straffelovrådet kan [...] ikke anbefale, at der indføres et [...] generelt forbud mod købesex. Denna bedömning motiveras i betänkandet med skilda argument. Det grundläggande skälet är att frivilliga sexuella relationer mellan vuxna är fullt lov-

liga och till och med positiva. Det skulle vara mycket underligt om denna värdering ändras bara på grund av att det sker mot ett ekonomiskt vederlag:

»Et forbud mod betaling for sex vil være udtryk for, at en aktivitet, der i øvrigt er lovlig – sex mellem samtykkende voksne – bliver strafbar, hvis der ydes betaling. Dette vil i sig selv være usædvanligt, idet langt de fleste aktiviteter enten er strafbare som sådanne eller lovlige, hvad enten de udøves vederlagsfrit eller mod betaling. I gældende ret kendes der således så vidt ses alene enkelte eksempler på, at en i øvrigt lovlig handling bliver strafbar, hvis der ydes betaling for den. [...] På denne baggrund er det Straffelovrådets umiddelbare opfattelse, at indførelse af et forbud mod købesex bør forudsætte, at tungtvejende grunde taler for et sådant forbud.«²⁴

Några sådana starka skäl kunde Straffelovrådet inte finna. Den menar att hela frågeställningen är ett utslag av »attityder«:

»Straffelovrådet bemærker dernæst, at det i høj grad er et holdningsspørgsmål, om selve det at betale for sex er (moralisk) uacceptabelt, og om salg af sex er nedværdigende for sælgeren eller for køberen eller for begge, og om parternes køn har nogen betydning i den henseende. Ud fra foreliggende undersøgelser mv. må det endvidere antages, at der i den danske befolkning er stærkt delte meninger herom.«²⁵

I betänkandet framhävs också att en effektiv kontroll av en kriminalisering som gäller köp av sexuell tjänst i praktiken skulle kräva stora resurser och att kriminaliseringens verkliga påverkan på prostitutionssituationen skulle bli ringa. Kriminaliseringen skulle till och med medföra vissa negativa konsekvenser. Konklusionen är mycket klar:

»Sammenfattende er det Straffelovrådets opfattelse, at de mest sandsynlige afledede virkninger af et forbud mod købesex vil være, at det vil blive sværere at arbejde som prostitueret, dels fordi kontakten med kunderne vil skulle foregå under hensyntagen til, at kunderne begår et strafbart forhold, som den prostituerede og kunden har en fælles interesse i at holde skjult, dels fordi nogle kunder vil falde fra. Dette vil så kunne have den konsekvens, at en mindre del af de prostituerede stopper som prostituerede, men det vil næppe være meget mere end de godt 10 %, der ifølge undersøgelser selv har denne forventning, og de prostituerede, der i givet fald stopper af denne grund, må for i hvert fald hovedpartens vedkommende antages at være blandt dem, der ikke er blevet tvunget eller besveget til at arbejde som prostituerede. [...]

Sammenfattende er det på denne baggrund Straffelovrådets opfattelse, at et forbud mod købesex alene vil kunne begrundes ud fra en helt principiel afstandtagen fra køb af sex. Med den eksisterende viden om prostitution i Danmark og oplysningerne om erfaringerne med forbud mod købesex i andre lande er der således efter rådets opfattelse ikke grundlag for at antage, at et forbud mod købesex vil have mærkbare positive konsekvenser i andre henseender end selve den principielle afstandtagen fra køb af sex, som et strafsanktioneret forbud vil være udtryk for.

Per Ole Träskman

Tværtimod vil et forbud mod købesex kunne have negative konsekvenser for et antal prostituerede både i form af ringere økonomiske forhold og i form af øget stigmatisering.«²⁶

Med hänvisning till Strafflovrådets betänkande bestämde sig det danska justitieministeriet för att inte kriminalisera köp av sexuell tjänst.

Köp av sexuell tjänst är i Norden också kriminaliserat i Island och Norge. Också i Norge var meningarna mycket delade. I ett betänkande år 2004 avstyrktes tanken om att kriminalisera starkt.²⁷ Några år senare var inställningen den motsatta. Nu infördes en strikt kriminalisering. Den ändrade inställningen har förklarats på följande sätt:

»Several competing explanations have been given for the Norwegian criminalization: long-term efforts by feminist organizations [...], grassroots efforts within the political parties [...] and fears of unwanted migration.«²⁸

I Sverige har debatten om kriminaliseringen av köp av sexuell tjänst fortsatt. Regeringen har önskat utsträcka den svenska straffrättsliga jurisdiktionen så att också köp utanför Sverige kan bestraffas i Sverige:

»Köp av sexuella tjänster är oacceptabla oavsett om de sker i Sverige eller utomlands. Brottet ska därför kunna lagföras i Sverige och leda till ett straff, oavsett var brottet har begåtts. Det finns också anledning att skärpa synen på brottet köp av sexuell handling av barn. Straffbestämmelsen ska därför ändras så att straffskalan och brottsbeteckningen motsvarar brottets allvar och särskilda beskaffenhet. I sak föreslås att kravet på dubbel straffbarhet för att en svensk domstol ska kunna döma för brottet köp av sexuell tjänst som begåtts utomlands tas bort. Detsamma ska gälla vid försök till ett sådant brott.«²⁹

Lagrådet ställde sig helt avvisande till förslaget.:

»För att ett sådant undantag ska kunna motiveras har som huvudregel krävts att det finns en hög grad av internationell samsyn när det gäller den aktuella brottsligheten och behovet av en kriminalisering. I sådana fall gör den nämnda non-interventionsprincipen sig inte gällande med samma styrka. Framst med stöd av detta argument har undantag från kravet på dubbel straffbarhet gjorts i fråga om ett antal brott som avser sexuellt utnyttjande av barn. Även om en sådan samsyn inte i samma grad har förelegat eller kunnat konstateras har vissa ytterligare undantag gjorts. Det har då rört sig om särskilt allvarlig brottslighet eller brottslighet som är av internationell och gränsöverskridande karaktär. Skäl av detta slag har anförts när undantag gjorts i fråga om bl.a. människohandel, äktenskapstvång och könsstympning. När det gäller brottet köp av sexuell tjänst saknas, som också framhålls i remissen, en internationell samsyn. Remissens utgångspunkt är att köp av sexuella tjänster är oacceptabla oavsett om de sker i Sverige eller utom-

Beredning av strafflag: förarbetena i förhållande till de politiska besluten

lands. Det kan samtidigt konstateras att även länder i vår omedelbara närhet har bedömt frågan på ett annat sätt och inte kriminaliserat köp av sexuella tjänster. [...]

De skäl som utöver internationell samsyn har motiverat undantag från principen om dubbel straffbarhet framträder inte tydligt när det gäller köp av sexuell tjänst. Systematiskt sett kan det brottet inte anses vara lika allvarligt som människohandel, könsstympning eller äktenskaps-tvång, vilket också kommer till uttryck vid en jämförelse mellan straffskalorna för dessa brott och brottet köp av sexuell tjänst.

Till bilden hör vidare att non-interventionsprincipen vilar på tanken om respekt och lojalitet mellan länder. Om Sverige, på det sätt som föreslås i remissen, skulle utsträcka sin domsrätt till andra länders territorier avseende en gärning som endast få länder har valt att kriminalisera öppnar Sverige samtidigt för att andra länder skulle kunna agera på motsvarande sätt. En stat där abort är kriminaliserat skulle – om landet slopade kravet på dubbel straffbarhet – kunna åtala personer som genomfört en abort på ett svenskt sjukhus. På liknande sätt skulle en stat där homosexuella relationer är kriminaliserade kunna döma över homosexuella handlingar i Sverige. Den svenska yttrandefriheten är ett annat exempel. För varje steg som Sverige tar i riktning mot en uppluckring av den internationellt accepterade grundprincipen om krav på dubbel straffbarhet påverkas Sveriges möjligheter att värna rätten att bestämma över vilket handlande på svensk mark som ska kunna bestraffas. [...] Det finns således tungt vägande skäl mot förslaget. Ytterligare invändningar finns. Bland annat ingår den breda svenska domsrätt som gäller enligt 2 kap. 2 § brottsbalken betänkligheter eftersom den träffar inte bara svenska medborgare och utlänningar med hemvist i Sverige utan även utlänningar som finns här.«

Detta övertygade uppenbarligen inte den ansvariga ministern. Han uttalade följande:

»Men justitieministern låter sig inte nedslås. Istället vänder han på detta argument. Att det inte finns någon samsyn blir istället till ett skäl att ändra lagstiftningen. »För att det ska bli internationell samsyn, för att saker och ting ska förändras internationellt, så måste ibland enskilda länder gå före.«³⁰

Vad visar denna studie av lagstiftningen om sexköp? Har kriminaliseringarna varit solitt grundade i facklig expertis eller har de framför allt varit uttryck för skiftande attityder. Den oenighet som funnits – och finns – visar snarast på den senare. Och den grundläggande frågan är om kriminaliseringarna lever upp till de krav som beskrivits ovan med stöd av presenterade kriminaliseringsteorier.

En annan långkörare på grund av tydlig oenighet gäller kriminaliseringen av våldtäkt, eller närmare bestämt införande av ett samtyckesrekvisit i stället för det nuvarande kravet på att vissa medel eller en viss försvarslös ställning förutsätts för straffansvar. Också här kan referenserna göras till debatten i Sverige. Den svenska bestämmelsen om våldtäkt finns i brottsbalken 6 kap. 1 §:

Per Ole Träskman

»Den som genom misshandel eller annars med våld eller genom hot om brottslig gärning tvingar en person till samlag eller till att företa eller tåla en annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag, döms för våldtäkt till fängelse i lägst två och högst sex år.

Detsamma gäller den som med en person genomför ett samlag eller en sexuell handling som enligt första stycket är jämförlig med samlag genom att otillbörligt utnyttja att personen på grund av medvetlöshet, sömn, allvarlig rädsla, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada eller psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i en särskilt utsatt situation.«

Bestämmelsen har ändrats flera gånger under de senaste decennierna.³¹ Den nuvarande bestämmelsen är från år 2013 och den har kritiserats för att det avgörande rekviseitet inte är »samtycke«/brist på »samtycke«. En mycket aktiv kritiker har Madeleine Leijonhufvud varit. Hon fick år 2007 i uppdrag av Miljöpartiet att genomföra en utredning om kriminaliseringen av våldtäkt. Uppdraget resulterade 2008 i ett förslag till ändrad reglering av sexuella övergrepp mot vuxna. Förslaget publicerades i en bok, Samtyckesutredningen – lagskydd för den sexuella integriteten (Thomsons förlag).

Förslagets grundtanke var att »renodla sexualbrotten till vad de bör vara: brott mot den sexuella integriteten, inte våldsbrott, och att sätta gränsen mellan straffbart och straffritt efter förekomst av ömsesidighet – »samtycke« om man så vill». ³² Regleringen skulle utformas så att grundbrottet var sexuellt utnyttjande. Om våld använts som medel för att utverka sex eller under utövandet av sex skulle detta bestraffas med tillämpning av befintliga straffbud om våld och hot av olika slag och grader. Detta skulle ske enligt vanliga regler för den sammanlagda brottsligheten, och brottet skulle då rubriceras som våldtäkt.

År 2014 tillsattes en sexualbrottskommitté med uppdrag att göra en översyn av sexualbrotten. Den lämnade sitt betänkande 2016, Ett starkare skydd för den sexuella integriteten (SOU 2016:60). Den föreslog en samtyckesreglering av brottet våldtäkt. Detta motiverades på följande sätt:

»Antingen kan den nuvarande lagstiftningen återigen kompletteras eller förtydligas. Alternativt kan lagstiftningen ändras så att den i stället utgår från att det är straffbart att genomföra en sexuell handling med någon som inte deltar frivilligt. I valet mellan att komplettera den nuvarande lagstiftningen och helt ändra den har vi kommit fram till att lagen ska ändras. Skälen för det är dels att vi menar att de farhågor som har framförts mot en samtyckeslagstiftning i tidigare lagstiftningsärenden kan hanteras genom ett gediget lagstiftningsarbete, dels att det finns flera fördelar med att ändra lagen så att gränsen mellan straffbar och straffri gärning dras vid om genomförandet av en sexuell handling har varit ofrivilligt snarare än framtvungad med något medel eller genom att en persons utsatta situation har utnyttjats (se avsnitt 5.2 för en grundligare genom-

Beredning av strafflag: förarbetena i förhållande till de politiska besluten

gång i detta avseende). Vårt förslag är alltså att lagkonstruktionen för sexualbrott ska ändras genom att kapitlets huvudstadgande utformas på så sätt att straffbarheten drabbar den som, med en person som inte deltar frivilligt, genomför ett samlag eller en annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag. Motsvarande ändring föreslås för bestämmelsen om sexuellt tvång. För att undvika att vårt förslag leder till orimliga förväntningar på att förändringen ska leda till fler fällande domar bör det fram hållas att det inte finns skäl att anta att en samtyckeslagstiftning kommer att leda till några större skillnader när det gäller antalet fällande domar. De bevisvärigheter som finns med dagens lagstiftning kommer nämligen att vara desamma med den reglering som vi föreslår. Åklagaren kommer också, precis som tidigare, att ha den fulla bevisbördan för sitt gärningspåstående.»

Utredning föreslår också att brottsbenämningen våldtäkt ersätts med sexuellt övergrepp. Regeringens förslag till proposition följde med vissa ändringar kommitténs förslag. Detta framgår av en lagrådsremiss 21 december 2017. Men lagrådet underkände förslaget:

»I paragraferna föreslås en ny reglering som innebär att brist på frivillighet ska utgöra grund för straffansvar i fråga om våldtäkt samt de nya brotten oaksam våldtäkt, sexuellt övergrepp och oaksamt sexuellt övergrepp. Utgångspunkten för den nu gällande sexualbrottslagstiftningen är varje människas rätt till personlig och sexuell integritet och sexuellt självbestämmande. Det grundläggande syftet med lagrådsremissens förslag är att klargöra detta i lagtexten och på så sätt åstadkomma en attitydförändring i samhället. Tanken är att lagen ska sända ett tydligt normativt budskap och påverka människors värderingar. Det hänvisas också till att lagstiftningen blir mer heltäckande.

Lagrådsremissens förslag om en form av samtyckesreglering utgår från de förslag som 2014 års sexualbrottskommitté har lämnat. Förslagen i remissen skiljer sig dock från kommitténs förslag, inte bara lagtekniskt utan också sakligt. Enligt den för straffansvaret grundläggande bestämmelsen i 6 kap. 1 § första stycket första meningen ska gränsen mellan straffri och straffbar gärning gå vid om ett deltagande i en sexuell handling är frivilligt eller inte. I det första styckets andra mening anges sedan fall av våld, hot, otillbörligt utnyttjande och missbruk av beroendeställning, där deltagandet aldrig ska anses vara frivilligt. Dessa fall är huvudsakligen hämtade från den nuvarande utformningen av våldtäktsparagrafen. Föreligger det inte något sådant fall, ska det prövas om deltagandet inte var frivilligt och om straffansvar därför slår till enligt den allmänna ansvarsregeln i första stycket första meningen. Frågan om ett deltagande i en sexuell handling inte är frivilligt blir sålunda avgörande för straffbarhet.

För bedömningen av om ett deltagande inte är frivilligt ska det enligt remissen sakna betydelse om personen som har deltagit i det sexuella umgänget innerst inne är positivt eller negativt inställd till handlingen. Det avgörande ska vara om personen har haft möjlighet att »fritt ta ställning« till om han eller hon ska delta i handlingen. Detta förstås så att personen måste ha kunnat själv bestämma om deltagandet och inte av någon anledning känt sig tvungen att delta eller varit ur stånd att bedöma sitt deltagande. Annars föreligger straffrättsligt ansvar.

Samtidigt sägs i remissen att bedömningen av om deltagandet är frivilligt ska göras utifrån personens agerande. Tanken är att den som deltar frivilligt måste ge uttryck för sin vilja att delta

på något sätt; avsaknaden av sådana uttryck ska normalt medföra att deltagandet inte är frivilligt. I undantagsfall ska ändå ett tyst samtycke till sexuell samvaro räcka för att deltagandet ska anses fritt, men enligt remissen »måste ett påstående om tyst samtycke vinna stöd av andra omständigheter«. Som också anförs i remissen ska alltså bedömningen av om ett deltagande inte är frivilligt, och därmed ansvarsfrågan, grundas på situationen i dess helhet.

Vid bedömningen av den grundläggande förutsättningen för straffrättsligt ansvar för våldtäkt och de andra sexuella övergreppen blir domstolarna därmed hänvisade till att i efterhand värdera parternas handlande, deras relation och situationen i övrigt. Av väsentlig betydelse blir vad som framkommer om omständigheterna bakom en viss handling och ett visst deltagande. Gränsen mellan ett fritt och ett icke-fritt deltagande blir på så sätt huvudsakligen bestämd av omständigheterna i den enskilda situationen och därmed oklar. Bedömningen kommer att vara avhängig ett ställningstagande från den enskilde domaren av normativt slag, nämligen avseende vilket deltagande till vilka sexuella handlingar som i det aktuella fallet inte bör godkännas som fritt. Frågan huruvida det föreligger ett enligt lagstiftningen »fritt« deltagande kan inte med tillräcklig säkerhet besvaras förrän i efterhand, när omständigheterna är utredda och bedömda.

Förslagen innebär alltså att det i de aktuella bestämmelserna införs ett helt nytt grundläggande brottsrequisit med en obestämd innebörd. Det går inte att utifrån lagtexten förutse i vilka fall det finns förutsättningar för straffrättsligt ansvar, såvida det inte rör sig om fall som avses i andra mening. Enligt Lagrådets mening uppfyller förslagen inte de krav på förutsebarhet som ska ställas. Detta ställningstagande påverkas inte av att en prövning mot det grundläggande rekviritet blir aktuell endast om det inte föreligger våld och motsvarande. Lagrådet konstaterar således att en tillämpning av paragraferna riskerar att komma i konflikt med den straffrättsliga legalitetsprincipen, i den utsträckning som ansvar görs gällande endast enligt den allmänna ansvarsgrunden i 1 § första stycket första meningen.«

Lagrådets avstyrkande övertygade inte de politiska beslutsfattarna. I mars överlämnades propositionen 2017/18:177 som avvisar lagrådets bedömning. Det kan i övrigt noteras att lagrådets uppfattning i allt väsentligt svarar mot Straffelovrådets motsvarande bedömning:³³

»Selv om selvbestemmelsesretten er den afgørende beskyttelsesinteresse ved kriminaliseringen af seksual-forbrydelser, er det imidlertid ikke givet, at lovgivningen bør udformes således, at manglende samtykke udgør gerningsindholdet i kriminaliseringen. Beskyttelseshensynet vil også kunne varetages ved, at lovgivningen – som efter den gældende regulering – angiver, i hvilke situationer et gyldigt samtykke ikke foreligger eller ikke er relevant.

Det er i den forbindelse bl.a. af betydning, at der ikke findes en fast afgrænsning eller definition af samtykkebegrebet. Det vil eksempelvis ikke være tilstrækkeligt at stille krav om, at offeret tilkendegiver at ville medvirke til samlejet, idet en sådan tilkendegivelse vil kunne være frembragt ved trusler mv.

Afgrænsningen mellem, hvad der anses som en seksualforbrydelse, og hvad der anses som en accepteret form for seksuel adfærd, er således ikke givet med en samtykkebaseret regulering, og det kan ved en sådan regulering være særdeles vanskeligt at afgrænse, hvad der – ud over

tilfælde af tvang i form af vold mv. – udgør en ufrivillig seksuel handling, herunder hvilke seksuelle handlinger det er normalt at samtykke til.

Vanskeligheden ved at beskrive og afgrænse kriminaliseringen af ufrivillige seksuelle handlinger blandt normale voksne mennesker på en hensigtsmæssig måde skyldes selve seksualitetens karakter af en som udgangspunkt naturlig og ønskelig menneskelig aktivitet mellem oftest to personer. Der vil således kun sjældent være vidner til selve den seksuelle aktivitet mellem de implicerede. Det afgørende kriterium for, om den seksuelle aktivitet er ønskelig eller integritetskrænkende, er som udgangspunkt, om deltagelsen i den seksuelle aktivitet er frivillig.«

6. Exempel 2: Passivitet och medvetet politiskt beslut att ignorera möjlig kriminal-vetenskaplig expertis

De politiska beslutsfattarna kan på olika sätt undvika att följa särskilda lagberedningsorgans förslag till åtgärder i fall deras politiska bedömning är att förslaget inte svarar mot deras egen önskan. En möjlighet är att helt enkelt låta förslaget ligga. Två exempel detta från Sverige belyser detta.

Sverige avviker från de flesta andra länderna genom att strafflagstiftningen inte uppställer något krav på »tillräknelighet« för straffrättslig skuld. Tillräknelighetsbegreppet försvann då brottsbalken stiftades. Detta har man länge önskat ändra. En särskild utredning, Psykansvarskommittén, lämnade sitt betänkande år 2002.³⁴ Betänkandet ledde inte till ny lagstiftning. I stället tillsattes år 2008 en ny utredning med uppdraget att göra en översyn av hela lagstiftningen som gäller psykiatrisk tvångsvård. Utredningen lämnade sitt betänkande 2012, SOU 2012:17, Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd. Inte heller den har lett till ny lagstiftning och rättsläget har förblivit detsamma.

Ett annat exempel gäller straffrättslig jurisdiktion. En utredning med uppdraget att se över jurisdiktionsbestämmelserna i brottsbalkens 2 kap. presenterade år 2002 i sitt betänkande Internationella brott och svensk jurisdiktion (SOU 2002:98) ett förslag till ny lagstiftning. Detta har inte lett till någon ändring av brottsbalken 2 kap. trots att flera bestämmelser i den senare har ändrats – men inte i enlighet med utredningens förslag.

Ett annat sätt för politiska beslutsfattare att förbigå sakkunniga förslag är att öppet förkasta dem och i stället välja en politisk lösning som faller i deras egen smak. Ett markant exempel på detta är sänkningen av åldern för straffansvar till under 15 år i Danmark. En sådan sänkning genomfördes av en borgerlig regering 2010 till trots för att alla experter som uttalade sig motsatte sig det. Detta har bedömts som mycket underligt:

»Endelig forekommer det ejendommeligt, at forslagsstillerne slet ikke lytter til fagfolk på dette område. Da lovforslaget om en nedsættelse til 14 år i sin tid blev sendt til høring, advarede samt-

Per Ole Träskman

lige høringssvar mod ændringen; domstolen, anklagemyndigheden, fængselsforbundet, socialrådgiverne – kun politiet svarede neutralt.«³⁵

D  en ny regering tilltr tt  ndrades bestämmelsen på nytt så att åldern h jdes till det tidligere 15 år. Men tanken på en s nkning lever. Den nuvarande regeringen vill införa en 12-års ålder.

»Der ligger et forslag om at sænke den kriminelle lavalder til 12 år og indføre en ungdomsdomstol for de 12-18 årige. Forslaget kommer på et ejendommeligt tidspunkt. Politiets statistikker viser, at de 10-14-åriges kriminalitet er faldet med ikke mindre end 66 procent siden 2008. 66 procent! Man skulle tro, at politikerne ville lyk nke for eldre og sociale myndigheder med det flotte resultat. I stedet ønsker man at indføre et system, der kendes fra lande med v sentligt højere b rnekriminalitet.«³⁶

Också ett exempel från Sverige kan nämnas, det gäller tidelag, alltså sexuellt handlande med människa och djur involverat. Ett förslag att  terkriminalisera tidelag gjordes  r 2013 och lagrådet gavs möjlighet att yttra sig över det. Lagrådets yttrande var starkt kritiskt och de avrådde f r kriminaliseringen:

»Tidelag (»otukt med djur«) var under lång tid kriminaliserat inte bara i Sverige utan också i princip alla andra jämförbara länder. I de flesta av dessa avkriminaliserades dock tidelaget under 1900-talet. I Sverige skedde det  r 1944. I den nu framlagda remissen föreslås en nykriminalisering i form av ett i djurskyddslagen intaget straffsanktionerat förbud mot »att genomföra sexuella handlingar med djur«.

Enligt de utredningar som Djurskyddsmyndigheten gjort på regeringens uppdrag fanns det mellan åren 1970-2005 totalt 227 misstänkta fall av användning av djur för sexuella ändamål ( r 2005 anmäldes 18 sådana fall). Djurskyddsmyndigheten gjorde uppskattningen att 20 av dessa f ll utanför gällande straffbestämmelser eftersom det var svårt att bedöma om g ringarna hade föranlett sådant fysiskt eller psykiskt lidande som krävs för att bestämmelsen om djurplågeri ska vara tillämplig. Som exempel på sådant fall anges i remissen bl.a. att »en okänd person upptäckts i stall eller hagar med att smeka djur på ett sätt som av vittnet uppfattades som sexuellt laddat«.

Att en kriminalisering skulle vara ett effektivt medel för att motverka tidelag framstår mot den bakgrunden knappast som troligt. Regeringen g r inte heller detta gällande utan nöjer sig med bedömningen att en kriminalisering »ändå kan bidra till att motverka detta beteende« och konstaterar vidare att »samtliga de omständigheter som b r föreligga för att kriminalisering ska få tillgripas möjligen inte är uppfyllda i detta fall«. [...] I vad m n sådana g ringar som den föreslagna nykriminaliseringen skulle omfatta verkligen är så allvarliga att straffrätten inte kan undvaras kan uppenbarligen vara föremål för olika bedömningar. Om en nykriminalisering ändå anses påkallad framstår det emellertid som angeläget att det straffbara området avgränsas med omsorg och så tydligt som möjligt.

Beredning av strafflag: förarbetena i förhållande till de politiska besluten

Enligt förslaget ska förbudet omfatta »att genomföra sexuella handlingar med djur«. Uttrycket »sexuella handlingar« har, som kan förefalla naturligt men inte är problemfritt, hämtats från bestämmelserna om sexualbrott i brottsbalken. Enligt förslaget gäller inte någon kvalificering av den sexuella handlingen (jfr 6 kap. 1 och 4 §§ brottsbalken) vilket innebär att förbudet blir formellt mycket omfattande. Det kan starkt sättas i fråga om alla handlingar som kan betecknas som sexuella verkligen är av ett sådant allvar som motiverat förslaget.

Sammantaget anser Lagrådet att sådana invändningar av systematiskt slag kan riktas mot förslagens uppbyggnad och innehåll att Lagrådet, även helt bortsett från den grundläggande frågan om det finns behov av en nykriminalisering av det aktuella slaget, avstyrker att det nu framlagda förslaget läggs till grund för lagstiftning.³⁷

Avslaget hindrade inte de politiska beslutsfattarna att gå vidare och kriminaliseringen genomfördes (Djurskyddslagen 9a §, SFS 2014:112).

7. Exempel 3: Det politiska beslutet tas utan förarbeten i expertorgan

Ett sista fall av politisk ignorans för en möjlig expertvärdering av kriminalvetenskapligt sakkunniga ska kort beröras. Åtgärderna genomförs utan att det sker en expertberedning. Ett aktuellt exempel är den danska regeringens politiska utspel mot »ghettor« (»Ét Danmark uden parallelsamfund – ingen ghettoer i 2030«). En del av detta åtgärdsförslag gäller högre straff för brott begångna i bestämda områden (»skärpt straffzon«): »Regeringen vil give politiet mulighed for i perioder at indføre såkaldte straffzoner, hvor straffen for visse forbrydelser fordobles. Det kan eksempelvis være straffen for indbrud eller hærværk i et udsat boligområde.« Enligt uppgifter i pressen lades dessa förslag fram helt utan expertutredningar:

»Sideløbende med udspillene er problemerne vokset, og derfor har regeringen i den erkendelse været nødt til at tænke nyt. I oktober satte tre ministre sig derfor sammen for at smide »nogle ret vilde idéer« på bordet, som en kilde nær forhandlingerne formulerer det over for Ritzau. Om bordet sad økonomi- og indenrigsminister Simon Emil Ammitzbøll-Bille (LA), justitsminister Søren Pape Poulsen (K) og udlændinge- og integrationsminister Inger Støjberg (V) i knap to måneder. Denne gang vendte de processen rundt og gik til at starte med uden om embedsmandsværket i et forsøg på at få gennemført nogle ting, som de ikke var kommet igennem med ellers ifølge kildens vurdering.«³⁸

8. Konklusion

Det råder inte något tvivel om att lagstiftningsåtgärder i sista hand ska tas efter politiska beslut. Detta gäller också strafflag. Men också de politiska straffrättsliga besluten ska följa de riktlinjer som beskrivs ovan särskilt de konstitutionella begränsningarna. Här finns bland annat det starka kravet på straffrättens »ultima ratio« karaktär och den straffrättsliga legalitetsprincipens många krav samt kravet

på en jämlik behandling av alla medborgare. Flera av de exempel som berörs ovan visar på en stor ignorans för kunskap som bygger på evidens.

Noter

1. T.ex. Nils Jareborg: Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio). *Ohio State Journal of Criminal Law*. Vol 2 s. 521-534.
2. Se Sakari Melander: Kriminolisointiteoria : Rangaistavaksi säätämisen oikeudelliset rajoitukset. *Suomalainen Lakimiesyhdistys*, 2008.
3. Per Ole Träskman: Brottslighet och brottskontroll i Finland och de andra Nordiska länderna: Banbrytare eller efterslänrare? *NTfK* 2015, s. 149-174.
4. Straffanvändningsutredningens betänkande. *SOU* 2013:38, s. 498.
5. Grundlagsutskottets betänkande 23/1997.
6. *Ibidem*.
7. *Ibidem*.
8. Brandon C. Welsh and David P. Farrington: Evidence-based Crime Policy. *The Oxford Handbook of Crime and Criminal Justice* (Edited by Michael Tonry) 2011.
9. Proposition 1997/98:55.
10. Betänkande 1563 (2017)
11. Betänkande 1474 (2015)
12. 26 februari 2016
13. *Indsatsen mod ungdomskriminalitet*. Betänkning nr. 1508.
14. Se Per Ole Träskman: Finsk krönika. *NTfK* 1973 s. 313-315; Inkeri Anttila: Ett förslag till strafflagsreform i Finland. *NTfK* 1977, s. 102-106; P.O. Träskman: Finsk krönika. *NTfK* 1977 s. 186; P.O. Träskman: Finsk krönika. *NTfK* 1979-80, s. 289; P.O. Träskman: Finsk krönika. *NTfK* 1984, s. 477-478; P.O. Träskman: Finsk krönika. *NTfK* 1993, s. 120-125; Per Ole Träskman: Närmare den stora nya lagen. *NTfK* 1985 s. 161-175. Se också P.O. Träskman: Mot den stora nya lagen: en granskning av den finska straffrättskommittén. *Retfærd* 5 s. 92-103.
15. Betänkande 1976:72. Se P.O. Träskman & Risto Jaakkola: Rikosoikeuskomitean rikoskatalogi [Straffrättskommitténs brottskatalog], *Oikeus* 1977, s. 80-84.
16. Ett exempel är Stalkning i Sverige. Omfattning och åtgärder. *RAPPORT* 2006:3
17. T.ex. *Straffelovrådets betænkning om straffsættelse og strafferammer*, *Betænkning nr. 1424*.
18. Jag har tidigare behandlat frågan om kriminalisering av prostitution bl.a. i Per Ole Träskman: Går det att tygla lustan? *JFT* 1998 s. 352-373; Per Ole Träskman: Den som betalar för sex är en brottsling«. Om den svenska kriminaliseringen av sexköp som ett medel för att motverka prostitutionen. *NTfK* 2005 s. 73-92.; Per Ole Träskman: Purchase of a Sexual Service – a Lawful Private Delight or an Offence? A Study of Criminal Legislation in the Nordic Countries. *Criminal Law. Scandinavian Studies in Law* 54 (2009), s. 289-303.
19. May-Len Skilbrei & Charlotta Holmström: Is there a ordic Prostitution Regime? I Michel Tonry & Tapio Lappi-Seppälä (Edit.): *Crime and Justice in Scandinavia*. The University of Chicago Press, 2011, s. 479-518.

Beredning av strafflag: förarbetena i förhållande till de politiska besluten

20. SOU 2010:49, s.17-18
21. Ibidem 226-227.
22. Justitieministeriets utredningar och anvisningar 39/2013. Seksikaupan kohteen hyväksikäyttö Seksinostokiellon toimivuuden arviointi.
23. Straffelovrådets betænkning om seksualforbrydelser Bind II. Betænkning nr. 1534
24. Ibidem s. 552-553.
25. Ibidem s. 554.
26. Ibidem s. 556-561.
27. Sexkjøb i Sverige og Nederland. Regulering og erfaringer:
28. Skilbrei & Holmström i fotnot 19 a.a. s., 492.
29. Lagrådsremiss 7 december 2017.
30. Sydsvenskan 7 december 2017.
31. Per Ole Tråskman: Vad är en våldtäkt. Festskrift till Karsten Åström. Juristförlaget i Lund 2016, s. 507-520.
32. Madeleine Leijonhufvud: Svensk sexualbrottslag. En framåtsyftande tillbakablick. Nordstedts Juridik 2015 s. 62-63.
33. I fotnot 23 a.a. s.129-130.
34. Psykisk störning, brott och ansvar. SOU 2002:3
35. <https://www.altinget.dk/justits/artikel/eva-smith- Straf-til-12-aarige-er-den-daarligste-loesning>
36. Ibidem
37. Lagrådets yttrande 2013-08-17
38. <https://www.bt.dk/politik/stoejberg-foer-ghettoudspil-i-dag-i-vil-spaerre-oejnene-op>